

Vassányi Miklós

Bevezető John Toland negyedik Szeréna-leveléhez

John Toland (1670–1722) negyedik ún. Szeréna-levelének címzettje már nem Szeréna, azaz Sophie Charlotte porosz királyné, hanem egy megnevezetlen, holland Spinoza-rajongó. A filozófiailag fontos levél fő célkitűzése kimutatni Spinoza mozgásfogalmának megalapozatlanságát, s ennek kapcsán bizonyítani, hogy a mozgás éppúgy az anyag lényegalkotó tulajdonsága, mint a kiterjedés vagy az áthatolhatatlanság. Az *ötödik Szeréna-level* azután már Spinozára való reflexió nélkül, szisztematikusan fogja kifejteni a mozgásra mint az anyag attribútumára vonatkozó új tant.

A bevezető fejezetek után Toland Spinozát mint erényes, de filozófiailag eltévelyedett szerzőt mutatja be, feltehetőleg Bayle Spinoza-szócikke alapján a *Dictionnaire historique et critique*-ben. Az újkori filozófiatörténet korszakalkotó gondolkodójáról nem habozik azt állítani, hogy annak egész rendszere hamis, sőt teljesen alaptalan: Spinoza egyáltalán nem az igazságot kereste – így Toland –, hanem heterodox meglátásai révén csupán egy új filozófiai szekta vezetője kívánt lenni.

E kétségtelenül túlzó kijelentések után Toland a 7. fejezetben helyesen rekonstruálja Spinoza álláspontját a szubsztancia unicitásáról és az attribútum fogalmáról, de véleményem szerint tévesen tulajdonít – Spinoza nevében – szűk, antropomorf értelemben vett gondolkodást minden anyagrészecskének. Spinoza valójában *lelket* (*anima*, *ziel*) tulajdonít az anyag minden részének, de a tág értelemben vett lélek Spinoza szótárában nem több a test belső állapotainak változását reprezentáló ideánál. Ezért – szemben azzal, amit Toland állít – nem kell feltétlenül egy agyvelőre mint hordozó szerve támaszkodnia (vö. Spinoza, *Rövid értekezés* 2. függelék, 15. pont,¹ *Etika* II:13 megjegyzés stb.).

A levél szigorúbban filozófiai része a 8. fejezettől indul, ahol Toland először megkülönbözteti egymástól a *mozgást* és a *mozgatóerőt*: az anyagi világban tapasztalható *változatosság* a *mozgás* hatása, a *mozgás* pedig a *mozgatóerő* avagy *cselekvés* hatása. Bár Toland nem mondja, e fejtegetés (terminológiájával együtt) szinte teljes egészében Descartes *Principia philosophiae*-jének II:23–29 részeiből származik, amint az a tézis is, hogy a *mozgás* nem önálló létező, hanem a test *modusza*.²

A következő (9–12.) fejezetek e megkülönböztetésre építve azt vizsgálják (mindekenélőtt az *Etika* szövege alapján), hogy Spinoza rendszerének keretein belül, a szubsztancia unicitásának téziséét fenntartva, magyarázható-e az anyagi világ differenciáltsága, az egyedi testek elkülönülése. Toland itt – ismét Descartes nyomán

¹ Mignini, F. (szerk.), Benedictus de Spinoza: *Korte verhandeling van God, de Mensch en deszelvs Welstand – Breve trattato su Dio, l’Uomo e il suo Bene*. Introduzione, edizione, traduzione e commento di F. Mignini. L. U. Japadre Editore, L’Aquila 1986 (Methodos. Collana di studi filosofici diretta da E. Berti, № 14), 362.

² Vö. Descartes, *Principia philosophiae* II, különösen 25. fejezet, ahol Descartes különbséget tesz a mozgó dologban lévő *mozgás* (*translatio*) és a mozgató dologban lévő erő vagy *cselekvés* (*vis* vagy *actio*) között (AT VIII:52–53); továbbá 27. fejezet, ahol Descartes kimondja, hogy „*motum et quietem esse tantum diversos modos corporis moti*” („a *mozgás* és a *nyugalom* csupán a *mozgott* test különböző *modus*zai.” uo. 55).

(vö. *Principia* II:23)³ – rámutat, hogy a *kiterjedés* fogalmából nem lehet analitikusan levezetni az anyag differenciáltságát, ehhez szükség van a mozgás hatására.

Másfelől azonban Toland szerint hibás az anyag differenciálódásának klasszikus karteziánus magyarázata is, mely szerint az anyagtól külön álló Isten közölte vele az első lökést, ami végül az egyedi testek elkülönüléséhez vezetett. Miután Spinoza ezt a magyarázatot sem fogadja el, ezért – így Toland – végső soron nem tudja megmondani, hogyan alakult ki a szubsztancia unicitása mellett az egyedi testek (moduszok) diverzitása.

A 13. fejezet Spinoza és W. von Tschirnhaus levelezésének bemutatásával kívánja filológiailag alátámasztani a spinozisztikus mozgásfogalom kritikáját. Az ifjú német matematikus a moduszok attribútumból való származtatásának problémáját feszegeti, tehát végső soron azt, hogy miként következnek a „testek létezése *a priori* szükség-szerűen Isten lényegéből.” Toland itt jogosan mutatja meg, hogy Spinoza kitér a mozgás definiálásának feladata elől. Sajnálatos, hogy ezúttal a karteziánus természetfilozófiát minősíti „szellemes, filozófiai ábránd”-nak.

A malebranche-i okkacionalizmus kritikáját nyújtó 15. fejezet után Toland végre pozitívan is kifejti saját tézisét, mely szerint a *mozgás az anyag attribútuma*: az anyag *nem* halott, passzív tömeg az abszolút nyugalom állapotában (16. fejezet). De hogy értsük e tétel mellett a *cselekvés* (mozgatóerő) és a *mozgás* fenti distinkcióját? Toland felfogása szerint a világegyetem 'összcselekvése' úgy viszonyul az egyes testek mozgásához, ahogyan az attribútum-fogalom a modusz fogalmához a spinozizmusban: az egyes mozgások csupán az egyetemes cselekvés „különböző, változékony meghatározásai” vagy megnyilvánulásai. Egy ilyen Spinoza-kritika azonban talán inkább értelmezhető a spinozizmus nagyon is statikus metafizikai rendszerének *dinamizálásaként*, mintsem lerombolásaként.

Mintha spinozisztikus áthallás lenne a 17. fejezet egy kifejezése is, mellyel Toland „Isten vagy a Természet alázatos tolmácsolója”-ként jellemzi önmagát. Mindezek miatt nem gondoljuk, hogy a spinozisztikus mozgásfogalom e kritikája vagy inkább módosítása nyomán a *Deus sive Natura* metafizikájának alapvető intuíciói érvénytelennek bizonyulnának – különösen Toland további gondolkodói pályájának ismeretében nem, melynek végpontján a *Pantheisticon* (1720) panteizmusa áll.

³A 9. fejezet további, forrásmegjelölés nélküli kölcsönzése Descartes-tól az a természetfilozófiai tézis, hogy a nyugalom nem hiány és nem passzivitás, mert a nyugalomban tartáshoz is erő szükséges (vö. Descartes, *Principia philosophiae* II:26: „*Non plus actionis requiri ad motum quam ad quietem,*” „Arról, hogy a mozgáshoz nem szükséges több cselekvés, mint a nyugalomhoz;” AT VIII:54).